

Т. С. Твердохліб

**ТЕОРЕТИЧНА ПІДГОТОВКА УЧНІВ ДУХОВНИХ СЕМІНАРІЙ
ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ
СТОЛІТТЯ
(НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)**

У статті на основі вивчення першоджерел та джерелознавчої літератури узагальнено досвід теоретичної підготовки учнів Волинської, Катеринославської, Київської, Одеської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської та Чернігівської духовних семінарій до педагогічної діяльності. Під час наукового пошуку використовувалися порівняльно-історичний та загальнонаукові методи дослідження. Мета статті полягає в наданні характеристики теоретичної підготовки до педагогічної діяльності семінаристів в останній чверті ХІХ ст., висвітленні її змісту, застосовуваних форм та методів навчання, кадрового та навчально-методичного забезпечення. Розробка означених питань буде сприяти створенню цілісної картини розвитку вітчизняної педагогічної освіти.

У роботі надано загальну характеристику програми дидактики, яка була введена відповідно до вимог статуту православних духовних семінарій 1884 року. Висвітлено основні форми та методи, що застосовувалися в процесі теоретичної підготовки семінаристів до педагогічної діяльності. Визначено вплив вимог і рекомендацій Св. Синоду на якість педагогічної освіти в середніх духовних школах. Виявлено недоліки з кадровим і навчально-методичним забезпеченням викладання педагогіки і дидактики. Встановлено, що в останній чверті ХІХ століття підвищення якості навчання дидактики було пов'язано з виходом у світ праці С. Мирнопольського «Підручник дидактики. Випуск І-й. Загальна дидактика», що схвалювалась для застосування в духовних семінаріях як «навчальне керівництво».

Ключові слова: *викладач, дидактика, зміст навчання, навчально-методичне забезпечення, педагогіка, православна духовна семінарія, форма навчання.*

Tverdokhlib T. S. Theoretical training of the students of theological seminaries to pedagogical activity in the last quarter of the 19th century (on the materials of the ukrainian provinces). The experience of theoretical training of students of Volyn, Yekaterinoslav, Kyiv, Odessa, Podillya, Poltava, Tavria, Kharkiv and Chernihiv theological seminaries for educational work has been

summarized in the article based on the analysis of primary sources and source study literature. It is offered to creatively actualize pedagogically valuable groundwork of teachers of secondary theological educational institutions of the last quarter of the nineteenth century in the aspect mentioned in modern theological and pedagogical educational institutions in order to improve pedagogical education in them.

The general characteristic of the program of Didactics, which was introduced in accordance with the requirements of the Statute of Orthodox seminaries in 1884, has been given. Based on the analysis of documentation presented in religious periodicals, archival materials and contemporary of source study literature, the basic forms and methods used in the theoretical training of seminarians for pedagogical activity have been covered. The effect of class size, the number of weekly lessons on Didactics and also of requirements and recommendations of the Holy Synod on the quality of pedagogical education in secondary religious school has been determined. The disadvantages of teaching and methodological provision of teaching Pedagogy and Didactics have been revealed. We managed to establish that improving the quality of teaching Didactics in the last quarter of the nineteenth century was associated with the publication of the work of S. Myropolskyi "Textbook of Didactics. Issue I. General Didactics", which was approved for use in theological seminaries as "educational guidance".

The dependence of the professionalism of pedagogical staff for theological seminaries on the level of organization of pedagogical education in the theological academies of the Russian Empire has been determined. It has been found that low wages and work load were the main factors that negatively influenced the activity of teachers of Didactics and Pedagogy. The scientific achievements of individual teachers who taught these educational disciplines have been presented: the tutor of the Podillya Theological Academy M. Bunin, the teacher of the Kharkov Theological Seminary M. Strakhov, the teacher of the Poltava Theological Seminary V. Konopatov.

Key words: *teacher, Didactics, instructional content, teaching and methodological support, Pedagogy, Orthodox theological seminary, form of education.*

Вступ. Сьогодні в Україні в закладах вищої освіти відбувається реформування підготовки студентів до педагогічної діяльності. У богословських навчальних установах розширюється спектр педагогічних дисциплін, упроваджується і вдосконалюється педагогічна практика. Закон України «Про освіту» (2017), Концепція розвитку педагогічної освіти (2018) орієнтують і світські педагогічні заклади вищої освіти на суттєві перетворення. Здійснюючи їхнє реформування, необхідно враховувати засади

державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності, передбачені нормативними актами. Зокрема, стаття 6 Закону України «Про освіту» встановлює принцип нерозривного зв'язку зі світовою та національною історією, культурою, національними традиціями. Враховуючи це, на творчу актуалізацію в сучасних богословських і педагогічних навчальних закладах заслуговують педагогічно цінні напрацювання викладачів духовних семінарій останньої чверті ХІХ століття в аспекті теоретичної підготовки їхніх учнів до педагогічної діяльності.

Питання розвитку педагогічної освіти у світських закладах освіти ХІХ – початку ХХ століття висвітлено в працях Н. Андрійчук, О. Башкір, В. Галкіна, О. Глузмана, Н. Дем'яненко, Л. Зеленської, Л. Курило, І. Курляк. Проблеми навчання педагогіки в навчальних закладах Православної Церкви на різних історичних етапах їхнього функціонування розробляли К. Костильова, С. Нижнікова, І. Опря, Б. Опря, Г. Степаненко (жіночі освітні заклади), С. Кузьміна, Н. Сухова, В. Фазан та інші дослідники (Київська духовна академія). Деякі аспекти викладання педагогіки у православних духовних семінаріях представлено в історичних розвідках І. Важинського, С. Мешкової, В. Федорова та інших. Слід зазначити, що окреме дослідження, присвячене теоретичній підготовці до педагогічної діяльності семінаристів в останній чверті ХІХ століття, відсутнє.

Мета та завдання. Схарактеризувати розвиток теоретичної підготовки до педагогічної діяльності учнів духовних семінарій в досліджуваний період, розкрити її зміст, застосовувані форми та методи навчання, кадрове та навчально-методичне забезпечення.

Методи дослідження. Під час наукового пошуку використовувався комплекс методів дослідження: загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, систематизація тощо) для узагальнення документальних джерел, які розкривають досліджувану проблему; порівняльно-історичний, який дозволив виявити особливості розвитку змісту, форм, методів, кадрового і навчально-методичного забезпечення теоретичної підготовки до педагогічної

діяльності семінаристів досліджуваного періоду порівняно з кінцем 60-х рр. XIX ст. – 1884 р.

Результати. В останній чверті XIX століття випускники православних духовних семінарій до отримання священного сану і парафії займалися переважно педагогічною діяльністю в початкових школах. Маючи власний прихід, пресвітер був зобов'язаний за виданими у червні 1884 р. «Высочайшими правилами о церковно-приходских школах» організувати навчально-виховний процес у таких навчальних закладах, виступаючи в ролі учителя чи керівника школи. Окрім того, йому необхідно було викладати предмет «Закон Божий» у світських закладах освіти. Розширення царини для вчительської діяльності духовенства у досліджуваний період вимагало організації теоретичної педагогічної підготовки в православних духовних семінаріях. Означена підготовка забезпечувалася завдяки вивченню у семінаріях педагогіки і дидактики.

Зміст освіти у чоловічих середніх духовних навчальних закладах був уніфікованим і визначався програмами, які рекомендував Св. Синод. Суттєвим недоліком розвитку педагогіки як навчального предмета в семінаріях у досліджуваний період стало звуження її змісту. За статутом 1884 р. передбачалося вивчення лише дидактики. Нормативний акт уміщував перелік семінарських предметів, де вже не було педагогіки, а під дванадцятим номером зазначалися логіка, психологія, початкові основи й коротка історія філософії та дидактика (*Vysochajshe utverzhdeniye*, 1884, р. 444). Хоча статут заміняв педагогіку дидактикою уже в 1884 році, проте учні семінарій навіть у 1885-1886 навчальному році ще вивчали педагогіку. Це зумовлювалось тим, що нові програми і до цього часу не були розроблені (*Opredelenie Svjatejshego Sinoda*, 1885). До їх створення були залучені переважно викладачі духовних академій (*Central State Historical Archive of Ukraine*, 1884). Викладачеві Київської духовної академії М. Олесницькому також слід було надати пропозиції щодо змісту програми дидактики. Зважаючи на те, що вчитель повинен не тільки навчати, а й виховувати, він

пропонував ввести в нову програму «попередню частину», де будуть висвітлені «головні умови для того, щоб бути гарним вихователем». Також у цій частині варто було представити інформацію, яка в попередній програмі вміщувалась у розділі «Про вихованця» (Central State Historical Archive of Ukraine, 1891, File. 82). Рекомендації М. Олесницького, в основному, були враховані.

Програмою дидактики передбачалося вивчення в 5 класі «попередніх відомостей про науку», після цього в ній висвітлювалась «загальна дидактика в її застосуванні щодо церковно-приходської школи». У 6 класі викладалася «окрема дидактика», тобто методики навчання різних предметів у початковій школі Православної Церкви (S. P., 1897, p. 496-497). Інколи педагогам дозволялося перенесення деяких тем програми на інший рік, або до іншого розділу. Але таке практикувалось надзвичайно рідко. Це вимагало утвердження єпархіального архієрея і занесення інформації про відступ від програми в річні звіти, які представлялися Св. Синоду (Opredelenie Svjatejshego Sinoda, 1893).

Встановивши змістовне наповнення усього навчального курсу дидактики, Св. Синод надавав право викладачам семінарій визначати тему і зміст кожного уроку. У своїх циркулярах він рекомендував педагогам завчасно з'ясувати для себе річну кількість уроків з їхнього предмету і відповідно до цієї кількості наперед розподілити навчальний матеріал. Це необхідно було зробити так, щоб не тільки своєчасно виконати програми, але й залишити достатньо часу для повторення найбільш істотних або найскладніших тем курсу (Ot Uchebnogo Komiteta pri Svjatejshego Sinode, 1895, p.82). Повторення, віддалене у часі, значною мірою сприяло міцності засвоєння семінаристами знань із дидактики.

Намічений у програмі зміст неможливо було реалізувати без певних форм та методів навчання. Саме вони є основною зв'язувальною ланкою між змістом і запланованим результатом. У досліджуваній період Св. Синод і Навчальний комітет при ньому продовжив свою роботу, орієнтовану на

підвищення ефективності форм і методів навчання педагогіки у духовних семінаріях та найкраще пристосування їх до вікових особливостей семінаристів. Одним із заходів у цьому напрямі було зменшення тривалості уроку з 1 години 15 хвилин до 1 години (Vysochajshe utverzhdennye, 1884; Tverdokhlib, 2016].

Статут 1884 р., як і аналогічний документ 1867 р., націлював наставників середніх духовних навчальних закладів на розумовий розвиток учнів. Так, у параграфі 125 документа зазначалося, що на уроках «метод викладання повинен допомагати правильному розвитку природних здібностей і викликати власну діяльність розумових сил учня» (Vysochajshe utverzhdennye, 1884, р. 445) Для цього Св. Синод рекомендував педагогічно доцільно розподіляти заняття протягом тижня і готуватись ретельно до кожного із них, приділяти значну увагу поясненням, які необхідно було вести «грунтовно і з пристосуванням до віку учнів, а також до ступеню їхнього розвитку і розуміння» (Ot Uchebnogo Komiteta pri Svjatejszem Sinode, 1892, р. 38).

Слід зауважити, що не всі заходи Св. Синоду можна схвалити. Зокрема, на негативну оцінку заслуговує той факт, що не було збільшено кількість уроків дидактики. На цей предмет так і відводилося по одному уроку на тиждень у 5 і 6 класах (Raspisanie uchebnyh predmetov dlja seminarij s pokazaniem chisla urokov po kazhdomu iz nih, 1886, р. 399). Внаслідок значного обсягу навчальної програми їх було замало, щоб семінаристи могли міцно засвоїти навчальний матеріал. Водночас від наставників вимагали ґрунтовності та усвідомленості засвоєння знань вихованцями семінарій (Central State Historical Archive of Ukraine, 1893, File. 7-7). Не сприяла ефективності педагогічної освіти і визначена статутом 1884 р. наповнюваність класів у середніх духовних школах. Нормативний акт передбачав, що в старшому класі могло навчатись не більше 55 учнів (Vysochajshe utverzhdennye, 1884, р. 444). Звичайно, викладачам було надзвичайно важко впоратись із такою кількістю семінаристів. Ситуація

дещо пом'якшувалась через те, що максимальна кількість учнів у класі була швидше винятком, ніж частим явищем. Так, у Катеринославській духовній семінарії після річних іспитів 1895 р. у 5 класі навчалося 29 юнаків, а в 6 класі – 31 учень (*Razrjadnye spiski uchenikov Ekaterinoslavskoj duhovnoj seminarii*, 1895, р. 169 – 170). У Подільській духовній семінарії після річних екзаменів 1890 р. нараховувалося 53 учні у 5 класі і 46 учнів – у 6 класі (*Razrjadnye spiski vospitannikov Podol'skoj duhovnoj seminarii*, 1890, р. 394-395, 396-397). Найчастіше у семінарському класі нараховувалося близько 40 вихованців, що також було забагато і не сприяло результативності навчання.

Як і у період чинності статуту 1867 р., шкільні заняття учнів середніх духовних навчальних закладів доповнювались домашньою роботою, яка передбачала читання «корисних книг під керівництвом учителів» (*Vysochajshe utverzhdennye*, 1884, р. 445).

Не змінилися в порівнянні з попереднім періодом (кінець 60-х рр. ХІХ ст. – 1884 р.) і форми контролю у семінаріях. Це були іспити і репетиції. Проведення останніх, хоча і не передбачалося статутом, проте рекомендувалось іншими документами Св. Синоду. У них зазначалось про необхідність не призначати на один день декілька репетицій. Щоб втілити в життя цю вимогу, пропонувалось проводити особливі педагогічні наради, де викладачі окремих предметів мали узгодити один з одним свої графіки проведення репетицій (*Ot Uchebnogo Komiteta pri Svjatejszem Sinode*, 1892, р. 38).

З дидактики, як і з інших навчальних дисциплін семінарського курсу, іспити організовували наприкінці навчального року. Для їх проведення створювали комісії, до яких входили два викладачі і голова (ректор або інспектор, або член Правління з викладачів). Правління кожної семінарії самостійно розробляло інструкцію для проведення екзаменів і затверджувало її в єпархіального архієрея. Як і наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. – 1884 р., знання учнів оцінювалося за п'ятибальною системою (*Central State Historical Archive of Ukraine*, 1892).

Новацією досліджуваного періоду стало введення ще одного виду іспитів для учнів середніх духовних освітніх установах. Тепер у семінаріях поряд із випускними екзаменами педагогічні знання також перевірялись у ході іспитів на звання вчителя і вчительки церковно-приходських шкіл. Ці екзамени організовували для сторонніх осіб, які бажали здійснювати педагогічну діяльність у початкових школах Православної Церкви. Зокрема, такі іспити складали випускники церковно-учительських шкіл. (Central State Historical Archive of Ukraine, 1894, File. 63).

Право на проведення іспиту і видачу свідоцтв на звання учителя церковно-приходських шкіл семінарії отримали ще у 1888 р. Але правила для організації цього екзамену і його програма були підготовлені тільки в 1891 році (Pravila dlja proizvodstva ispytanij po duhovnomu vedomstvu na zvanie uchitelja ili uchitel'nicy odnoklassnoj cerkovno-prihodskoj shkoly, 1891; Programma ispytanija na zvanie uchitelja ili uchitel'nicy odnoklassnoj cerkovno-prihodskoj shkoly, 1891). За цими документами Правлінню семінарії надавалась можливість призначати особливу екзаменаційну комісію. Усі іспити повинні були відбуватися з 1 вересня до 1 травня за спеціальною програмою, якою передбачалися письмові та усні відповіді з таких предметів, як закон Божий, церковнослов'янська і російська мови, чистописання, історія, географія, церковний спів. Також кандидати на отримання звання вчителя мали провести декілька пробних уроків. І хоча ці нормативні акти не передбачали питань з дидактики чи методики, проте у деяких семінаріях їх ставили охочим отримати право на педагогічну діяльність. Зокрема, на екзамені в Київській духовній семінарії у 1891 році відбулася бесіда, в якій претендент на звання учителя розкрив звуковий спосіб навчання читанню, методику навчання письму за генетичним методом і навчання рахунку до десяти. Також він зміг перелічити деякі навчально-методичні посібники для учителя (Central State Historical Archive of Ukraine, 1891, File. 63).

У семінаріях в останній чверті XIX ст. були проблеми із навчально-методичним забезпеченням викладання педагогіки і дидактики. Уведення

програми дидактики не ознаменувалося виходом підручника, який відповідав би їй. Зважаючи на вік семінаристів, відсутність такого підручника була серйозною перешкодою для успішного опанування навчального предмета. Традиційно означену проблему викладачі намагались вирішити завдяки літографуванню власних конспектів уроків. Конспекти уроків із дидактики ґрунтувались на матеріалах, почерпнутих із посібників з педагогіки, які в період чинності статуту 1867 р. рекомендував Навчальний комітет при Св. Синоді, журнальних статей і монографій. Лише в 1894 р. у Києві вийшла друком праця С. Миропольського «Підручник дидактики. Випуск I-й. Загальна дидактика», яка відповідала програмі дидактики і схвалювалась для застосування в духовних семінаріях як «навчальне керівництво» (Sochinenija, odobrennye Uchebnym Komitetom, 1895). Поява цього підручника мала позитивний вплив на якість навчання дидактики. Погоджуємось із думкою Г. Шелюх про те, що безсумнівними перевагами видання, як і інших навчальних праць С. Миропольського, було дотримання при його розробці принципів послідовності, доступності, зв'язку навчання з життям і краєзнавчого принципу. Позитивно на якості підручника позначилось також те, що його автор мав власний багатий педагогічний досвід (Sheliukh, 2015).

Важлива роль у теоретичній підготовці до педагогічної діяльності учнів духовних семінарій в останній чверті XIX ст. відводилась викладачам педагогіки і дидактики. Якість підготовки педагогічних кадрів для духовних семінарій значною мірою залежала від рівня педагогічної освіти у духовних академіях Російської імперії. Її занепад у вищих духовних школах, пов'язаний із уведенням статуту духовних академій 1884 р., мав сумні наслідки для випускників академій, основна маса яких призначалась на викладацькі посади в середні духовні освітні заклади. На відміну від своїх старших колег, які навчалися в період чинності академічного статуту 1869 р., вони не мали уявлення про методику викладання свого предмету в семінаріях, не проводили пробних уроків, не були ознайомлені з необхідною

навчально-методичною літературою. На початку педагогічної кар'єри у більшості випадків колишні академісти були розгублені та розчаровані.

Положення семінарських наставників погіршував не тільки статут духовних академій 1884 р., а й такий же документ для семінарій. Оплату праці педагогів, в основному, він залишав на рівні, визначеному статутом 1867 р., але їхнє навантаження збільшував. Так, відповідно до статуту середніх духовних навчальних закладів 1884 р. один і той же викладач повинен був читати логіку, психологію, початкові основи філософії, коротку історію філософії і дидактику. Аналіз першоджерел (*Iz vlechenie iz otcheta o sostojanii Podol'skoj duhovnoj seminarii po uchebno-vospitatel'noj chasti za 1889-90 uchebnyj god*, 1890; Central State Historical Archive of Ukraine, 1893, File. 4; Central State Historical Archive of Ukraine, 1887, File. 7) свідчить, що на практиці цих норм статуту дотримувалися суворо. Як бачимо, у порівнянні з періодом чинності статуту 1867 р. кількість філософських дисциплін було збільшено. Відповідно з 8 до 9 зросла і кількість щотижневих уроків, а оплата праці не змінилася. Збільшилося навантаження викладача дидактики і фахівця з організації педагогічної практики семінаристів. Якщо в кінці 60-х рр. XIX ст. – 1884 р. при семінаріях функціонували переважно недільні школи, які наставники відвідували раз на тиждень, то тепер при них діяли щоденні початкові навчальні заклади. У ці заклади викладачеві дидактики слід було навідуватись більш часто. Фінансова винагорода за керівництво школою і педагогічною практикою учнів семінарій в досліджуваний період не передбачалася (Gusev, 1885, p. 712-714; Tverdokhlib, 2018).

Незважаючи на складність становища викладачів дидактики, частина з них творчо ставилася до власної праці і мала значні досягнення. Так, за авторством Миколи Буніна, наставника Подільської духовної академії, вийшла друком книга «Філософське вчення про світ духовний, або елементарні основи раціональної психології та моральної філософії». А педагог Харківської духовної семінарії – М. Страхов – підготував праці «Нарис історії філософії з найдавніших часів філософії до сьогодення»

(1893), «Шлюб, що розглядається в своїй природі і з боку форми його укладення» (1893), «Короткий виклад методики закону Божого» (1884). Останню працю було схвалено для бібліотек початкових училищ Міністерства народної освіти як посібник для законовчителів, а також рекомендовано для семінарій як корисний посібник учням старших класів, що проходять практику в школах.

М. Страхова не задовольнив ступінь кандидата богослов'я, тому в 1893 році він захистив магістерську дисертацію. Це свідчило про те, що освітянин, незважаючи на значний педагогічний стаж, не втратив прагнення до професійного вдосконалення. Викладач Полтавської духовної семінарії В. Конопатов був відомий «як педагог своєю систематичністю, тактовністю і методичністю». Про нього є інформація у праці І. Павловського «Короткий біографічний словник учених та письменників Полтавської губернії з половини XVIII століття».

Обговорення. На сьогоднішній день завдяки дослідженням І. Важинського, С. Мешкової, В. Федорова та інших встановлено, що педагогіка і дидактика вивчались у вітчизняних православних духовних семінаріях у другій половині XIX – на початку XX ст. У роботах деяких науковців побіжно розглянуто окремі питання, пов'язані з організацією педагогічної освіти в середніх духовних навчальних закладах означеного періоду. Наприклад, вивчаючи педагогічну спадщину С. Миропольського, С. Золотухіною, О. Тишик, Г. Шелюх звернено увагу на підручники за його авторством, які застосовувались при вивченні дидактики у семінаріях. У пропонованій статті переважно на основі аналізу першоджерел, а також малочисельних розрізнених відомостей із сучасних історико-педагогічних розвідок здійснено спробу повною мірою розкрити теоретичну підготовку до педагогічної діяльності учнів середніх духовних навчальних закладів в останній чверті XIX ст. Узагальнення досвіду означеної підготовки в духовних семінаріях, які в досліджуваний період діяли в українських

губерніях Російської імперії, буде сприяти створенню цілісної картини розвитку вітчизняної педагогічної освіти.

Висновки. Таким чином, для теоретичної підготовки до педагогічної діяльності семінаристів притаманні переважно регресивні зміни. Так, до особливостей змісту педагогіки і дидактики у православних духовних семінаріях в останній чверті XIX століття можна віднести обмеженість знань з теорії виховання. Унаслідок цього випускники чоловічих середніх освітніх установ Православної Церкви отримували недостатню підготовку до виховної роботи в початковій школі.

Для досліджуваного періоду також характерне загострення проблеми з навчально-методичного забезпечення теоретичної підготовки до педагогічної діяльності учнів духовних семінарій. Зокрема, до 1894 р. не було видано жодного навчального посібника чи підручника з педагогіки і дидактики для середніх духовних навчальних закладів. Викладачі певною мірою вирішували цю проблему шляхом літографування конспектів, використання застарілої навчальної літератури, а також посібників для світських шкіл.

В останній чверті XIX століття простежується загальна тенденція до зниження рівня професіоналізму викладачів педагогіки і дидактики в середніх церковних навчальних закладах, що пов'язується з відсутністю в духовних академіях належної підготовки до викладацької діяльності своїх випускників, низькою заробітною платою і завантаженістю педагогів, які викладали ці предмети.

Не погіршилася лише ситуація з використання форм і методів навчання педагогіки. У духовних семінаріях практикували урок і домашню роботу як основні форми навчання, іспити і репетиції – як форми контролю навчальної діяльності. Тобто в порівнянні з періодом чинності статуту 1867 р. вони залишилися незмінними. Традиційно методи навчання в цих закладах Православної Церкви вичерпувалися, переважно, усним викладом і різними видами бесід. У семінаріях педагоги керувалися принципами свідомості, активності й самостійності в процесі здобуття освіти; міцності засвоєння

знань, умінь, навичок; систематичності й системності в навчанні; зв'язку навчання з практикою. Про це свідчить дотримання викладачами вимог і рекомендацій Св. Синоду, що були спрямовані на забезпечення якості педагогічної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

- Tverdokhlib T. "Forms of Teaching Pedagogical Disciplines in Orthodox Religious Educational Institutions of Ukraine (The End of 19th - The Beginning of 20th Century)", *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, Vol. 71, pp. 40-46, 2016. DOI: <https://doi.org/10.18052/www.scipress.com/ILSHS.71.40>
- Высочайше утвержденные: I. Устав Православных духовных семинарий и II. Устав духовных училищ. 2401 – 22 августа (1884 г.). Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание третье: 1.03.1881 – 1913 гг. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, Т. 4: 1884. С. 437-455.
- Гусев А. Ф. Положение преподавателей духовных семинарий. *Православное обозрение*. 1885. № 12. С. 693-726.
- Дело о производстве испытаний на звание учителя церковно-приходской школы. ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 3 (1891). Спр. 51. 94 арк.
- Дело о составлении новой программы для семинарий. Ноябрь – 20 декабря 1884 г. ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 1595. 85 арк.
- Дело об экзаменах на звание учителя. ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 3 (1894). Спр. 46. 98 арк.
- Извлечение из отчета о состоянии Подольской духовной семинарии по учебно-воспитательной части за 1889-90 учебный год. *Подольские епархиальные ведомости. Отдел официальный*. 1890. №43. С. 574-593.
- Определение Святейшего Синода. От 7-18 августа 1885 г. № 1589. О введении в действие новых уставов духовных семинарий и училищ по учебной части *Церковный вестник*. 1885. № 34. С. 121
- Определение Святейшего Синода. *Циркуляр по духовно-учебному ведомству*. 1893. № 13. С. 1-6.
- От Учебного Комитета при Святейшем Синоде. *Циркуляр по духовно-учебному ведомству*. 1892. № 11. С. 37-39.
- Отчет о состоянии Киевской духовной семинарии по учебной и нравственной частям за 1886-1887 учебный год. ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 3 (1887). Спр. 6. 90 арк.
- Отчет о состоянии Семинарии по учебной и воспитательной частям за 1892/93 учебный год. ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 4. Спр. 193. 99 арк.
- Правила для производства испытаний по духовному ведомству на звание учителя или учительницы одноклассной церковно-приходской школы. *Вера и разум. Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 2. С. 21-24.
- Правление Киевской духовной семинарии о производстве экзаменов и переводных установок по случаю окончания 1891-1892 учебного года. ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 3. Спр. 9 (1892). 365 арк.
- Программа испытания на звание учителя или учительницы одноклассной церковно-приходской школы. *Вера и разум. Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 2. С. 24-25.
- Разрядные списки воспитанников Подольской духовной семинарии, составленные после годичных испытаний, бывших в мае и июне 1890 года, в педагогическом собрании Правления семинарии на основании существующих на сей конец особых правил.

- Подольские епархиальные ведомости. Отдел официальный.* 1890. №28. С. 394-404.
- Разрядные списки учеников Екатеринославской духовной семинарии, составленные педагогическим Правлением семинарии после годичных испытаний 14 июля сего года. *Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел официальный.* 1895. №.13. С. 165-170
- Расписание учебных предметов для семинарий с показанием числа уроков по каждому из них. *Вера и разум. Листок для Харьковской епархии.* 1886. № 17. С. 398-399.
- С. П. Школа и жизнь: Еще по поводу специализации предметов в духовных академиях. Распределение семинарских предметов по классам. Общая церковная история. Философские предметы. Дидактика. *Христианское чтение.* 1897. № 3. С. 481-499.
- Сочинения, одобренные Учебным Комитетом. *Циркуляр по духовно-учебному ведомству.* 1895. № 15. С. 62.
- Твердохліб Т. Питання розвитку педагогічної освіти на сторінках вітчизняної духовної періодики (середина 80-х – перша половина 90-х рр. XIX ст.). *Педагогічний дискурс.* 2018. № 24, 29–35. DOI: <https://doi.org/10.31475/ped.dys.2018.24.05>
- Шелюх Галина. Внесок С. Миропольського у методичне забезпечення початкових шкіл духовного відомства (кінець XIX - початок XX ст.). *Історико-педагогічний альманах.* 2015. N 1. С.13-17.

REFERENCES

- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. (1884). Delo o sostavlenii novoj programmy dlja seminarij [Case on composing a new program for seminaries]. *Fund 711, Inventory 3, File 1595*, 85 (in Russian).
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. (1887). Otchet o sostojanii Kievskoj duhovnoj seminarii po uchebnoj i нравstvennoj chastjam za 1886-1887 uchebnyj god [Report on condition of Kyiv Theological Seminary on teaching and moral education parts for 1886-1887 academic year]. *Fund 712, Inventory 3 (1887), File 6*, 90 (in Russian).
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. (1891). Delo o proizvodstve ispytanij na zvanie uchitelja cerkovno-prihodskoj shkoly [Case on conducting tests for the title of teacher of parish school]. *Fund 712, Inventory 3 (1891), File 51*, 94 (in Russian).
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. (1892). Pravlenie Kievskoj duhovnoj seminarii o proizvodstve jekzamenov i perevodnyh ustanovok po sluchaju okonchanija 1891-1892 uchebnogo goda [Management of Kyiv Theological Seminary on conducting examinations and end-of-year instructions on the occasion of ending of 1891-1892 academic year]. *Fund 712, Inventory 3, File 9 (1892)*, 365 (in Russian).
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. (1893). Otchet o sostojanii Seminarii po uchebnoj i vospitatel'noj chastjam za 1892-1893 uchebnyj god [Report on condition of Seminary on teaching and moral education parts for 1892-1893 academic year]. *Fund 712, Inventory 4, File 193*, 99 (in Russian).
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. (1894). Delo ob jekzamenah na zvanie uchitelja [Case on examinations for the title of teacher]. *Fund 712, Inventory 3 (1894), File 46*, 98 (in Russian).
- Gusev, A. (1885). Polozhenie prepodavatelej duhovnyh seminarij [Position of teachers of theological seminaries]. *Pravoslavnoe obozrenie*, 12, 693-726 (in Russian).
- Izvlechenie iz otcheta o sostojanii Podol'skoj duhovnoj seminarii po uchebno-vospitatel'noj chasti za 1889-90 uchebnyj god [Extract from the report on condition of Podolia Theological Seminary on teaching and moral education parts for 1889-90 academic year]. (1890). *Podol'skie eparhial'nye vedomosti. Otdel oficial'nyj*, 43, 574-593 (in Russian).
- Opreделение Svjatejshego Sinoda [Decision of the Holy Synod]. (1893). *Cirkuljar po duhovno-uchebnomu vedomstvu*, 13, 1-6 (in Russian).

- Opređenje Svjatejshego Sinoda. Ot 7-18 avgusta 1885 g. № 1589. O vvedenii v dejstvii novykh ustavov duhovnykh seminarij i uchilishh po uchebnoj chasti [Decision of the Holy Synod. From 7-18 August 1885. № 1589. About introducing new statutes of theological seminaries and schools on educational part]. (1885). *Cerkovnyj vestnik*, 34, 121 (in Russian).
- Ot Uchebnogo Komiteta pri Svjatejsšem Sinode [From the Educational committee at the Holy Synod]. (1892). *Cirkuljar po duhovno-uchebnomu vedomstvu*, 11, 37-39 (in Russian).
- Pravila dlja proizvodstva ispytaniij po duhovnomu vedomstvu na zvanie uchitelja ili uchitel'nicy odnoklassnoj cerkovno-prihodskoj shkoly [Rules for conducting tests in religious department for the title of teacher of one class parish school]. (1891). *Vera i razum. Listok dlja Har'kovskoj eparhii*, 2, 21-24 (in Russian).
- Programma ispytaniija na zvanie uchitelja ili uchitel'nicy odnoklassnoj cerkovno-prihodskoj shkoly [Program of tests for the title of teacher of one class parish school]. (1891). *Vera i razum. Listok dlja Har'kovskoj eparhii*, 2, 24-25 (in Russian).
- Raspisanie uchebnykh predmetov dlja seminarij s pokazaniem chisla urokov po kazhdomu iz nih [Schedule of subjects for seminaries indicating the number of lessons for every of them]. (1886). *Vera i razum. Listok dlja Har'kovskoj eparhii*, 17, 398-399 (in Russian).
- Razrjadnye spiski uchenikov Ekaterinoslavskoj duhovnoj seminarii, sostavlennye pedagogicheskim Pravlenim seminarii posle godichnykh ispytaniij 14 ijulja sego goda [Grade lists of students of Yekaterinoslav Theological Seminary, composed by pedagogical Board of the Seminary after yearly tests on the 14th of July of this year]. (1895). *Ekaterinoslavskie eparhial'nye vedomosti. Otdel oficial'nyj*, 13, 165-170 (in Russian).
- Razrjadnye spiski vospitannikov Podol'skoj duhovnoj seminarii, sostavlennye posle godichnykh ispytaniij, byvshih v mae i ijune 1890 goda, v pedagogicheskom sobranii Pravlenija seminarii na osnovanii sushhestvujushchih na sej konec osobykh pravil [Grade lists of students of Podolia Theological Seminary, composed after yearly tests conducted in May and June of 1890, in pedagogical meeting of Seminary management on the basis of special rules existing on this point]. (1890). *Podol'skie eparhial'nye vedomosti. Otdel oficial'nyj*, 28, 394-404 (in Russian).
- S. P. (1897). Shkola i zhizn': Eshhe po povodu specializacii predmetov v duhovnykh akademijah. Raspređenje seminariskih predmetov po klassam. Obshhaja cerkovnaja istorija. Filosofskie predmety. Didaktika [Schol and life: more on subject specialization in theological seminaries. Distribution of seminary subjects by classes. General Ecclesiastical History. Philosophical subjects. Didactics]. *Hristianskoe chtenie*, 3, 481-499 (in Russian).
- Sheliukh, H. (2015). Vnesok S. Myropolskoho u metodychne zabezpechennia pochatkovykh shkil dukhovnoho vidomstva (kinets XIX - pochatok XX st.) [Contribution of S. Myropolskyi to methodical provision of primary schools of religious department (late 19th – early 20th century.)]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, 1, 13-17 (in Ukrainian).
- Sochinenija, odobrennye Uchebnym Komitetom [Compositions approved by the Educational committee]. (1895). *Cirkuljar po duhovno-uchebnomu vedomstvu*, 15, 62 (in Russian).
- Tverdokhlib, T. (2016). Forms of Teaching Pedagogical Disciplines in Orthodox Religious Educational Institutions of Ukraine (The End of 19th - The Beginning of 20th Century). *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 71, 40-46. DOI: <https://doi.org/10.18052/www.scipress.com/ILSHS.71.40> (in English).
- Tverdokhlib, T. (2018). Pytannia rozvytku pedahohichnoi osvity na storinkakh vitczyznianoj dukhovnoi perodyky (seredyna 80-kh – persha polovyna 90-kh rr. XIX st.) [Issues of the Development of Pedagogical Education on the Pages of Domestic Ecclesiastical Periodicals (Mid-80s –the First Half of 90s of the Nineteenth Century)]. *Pedahohichniy dyskurs*, 24, 29-35. DOI: <https://doi.org/10.31475/ped.dys.2018.24.05> (in Ukrainian).

Vysochajshe utverzhdennye: I. Ustav Pravoslavnyh duhovnyh seminarij i II. Ustav duhovnyh uchilishh. 2401 – 22 avgusta (1884) [Approved by Emperor: I. Statute of Orthodox Theological Seminaries and II. Statute of Religious Schools. 2401 – the 22nd of August (1884.)]. In *Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii (Sobranie tret'e: 1.03.1881 – 1913 gg. T. 4. 437-455)*. SPb.: Tip. II Otd-nija sobstv. E. I. V. kanceljarii (in Russian).

Інформація про авторів:

Твердохліб Тетяна Сергіївна: ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5261-0394>, кандидат педагогічних наук, докторантка кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна 61000
e-mail: tst.khnpu@gmail.com

Information about the authors:

Tverdokhlib Tetiana Serhiivna: ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5261-0394>; Candidate of Pedagogical Sciences (Ph. D.), a Doctoral Student, Department of General Pedagogy and Pedagogy of Higher School, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska street, 2, Kharkiv, Ukraine 61000
e-mail: tst.khnpu@gmail.com

Цитуйте цю статтю як: Твердохліб Т.С. Теоретична підготовка учнів духовних семінарій до педагогічної діяльності в останній чверті XIX століття (на матеріалах українських губерній). *Теорія та методика навчання та виховання*. 2018. № 45 С. 178-193. <http://doi.org/10.5281/zenodo.2620861>

Дата надходження статті до редакції: 19.10.2018
Стаття прийнята до друку: 02.11.2018